

Narod Božji u liturgiji prvih kršćana

Liturgijsko pučko pjevanje, pjevanje zajednice vjernika, aktivno sudjelovanje vjernika kod svečane službe božje, izgleda kao da su veoma jednostavni pojmovi. Ali oni su u isto vrijeme bitni temelji čitave i stvarne obnove, uzvišenog i veličanstvenog saborskog zdanja obnovljene svete liturgije, svečane službe božje.

Bez aktivnog i spontanog sudjelovanja naroda u zajedničkom pjevanju kod svečane svete mise nema liturgijskog slavlja u punom smislu riječi. Dobro nam je poznato među ostalima i tumačenje da liturgija dolazi od grčke riječi leitosis što znači »javni, narodni«, i ergon »radnja, djelo«. Dakle narod koji je čitavi dan, čitavi tjedan radio, sada u dan svetačni tajradni narod okupljen u hramu oko svećenika celebranta aktivno prisustvuje svečanoj službi božjoj, svečanoj liturgiji.

U prvim stoljećima kršćanstva bila je liturgija doista aktivno sudjelovanje čitavog naroda kod svečane službe božje. Ovo aktivno sudjelovanje naroda tokom stoljeća, velikim razvojem raskošnih ceremonija, često prenesenih s carskih i velikaških dvorova, popraćeno visoko umjetničkim pjevanjem izvježbanih i dotjeranih pjevačkih zborova, pomalo je tamnilo. Koncem prošlog i početkom našeg stoljeća se počelo obnavljati aktivno sudjelovanje vjernika kod svečane službe božje, a II. Vatikanski sabor dao mu je puni zamah i pravno stanje.

Vjernici u prvoj kršćanskoj liturgiji

Propovijedanje apostola, koje je zračilo iz Jeruzalema, susreće se sa silnim poteškoćama za prozelitizam prvih kršćana i nailazi na tri različita svijeta po temperamentu, kulturi, umjetnosti, jeziku i religioznim tradicijama: hebreizam (Palestina), helenizam (Grčka) i rimsko carstvo (Romani). »Ci furono quindi tre stadi di sviluppo che si possono chiamare chiesa degli Ebrei, chiesa dei Gentili, chiesa universale o romana« (B. Ridder, Manuale di storia ecclesiastica, Roma 1958). Crkva Hebreja (Palestina s naseljima dijaspora): prvi kršćani su odmah na početku obredne i glazbene tradicije uzeli iz sinagoge. — Crkva pogana (Antiohija, Atena i grčka naselja): od njih, od pogana s istočnom i grčkom fizionomijom, prva Crkva poprima i stvara prve obrede i liturgijsku glazbu. Rimski Crkva (latinsko područje rimskog carstva): opće značajke latinskih i zapadnoevropskih poganskih obreda izvor su prve kršćanske liturgije.

Rimljani — Rim je tada bio u svakom pogledu centar poznatog svijeta — vojnički su osvojili Grčku, Palestinu, Istok i, možemo reći, čitavi poznati svijet. Grci, rimski zarobljenici, sa sobom su u

Rim donijeli grčku kulturu, znanost i umjetnost. U isto vrijeme su bili učitelji po rimskim plemićkim obiteljima. Starogrčka glazbena znanost i umjetnost, starogrčke ljestvice (modusi) na kojima se zasniva kršćanska liturgijska glazba: gregorijanski koral, klasična i moderna polifonija itd. i dan-danas su temelj sve svjetske glazbene znanosti i umjetnosti. Apostoli su sa sobom iz Palestine, iz sinagoge, donijeli biblijske tekstove i hebrejske napjeve u Rim, gdje su počele klijeti prve klice kršćanske rimske liturgije. Sretnom simbiozom i snagom stvaralačkog duha kršćanstvo apsorbira i asimilira tri obreda: hebrejski, grčki i rimski i daje im svoj vjersko-liturgijski pečat, iz početka primitivnog liturgijskog pučkog pjevanja katoličke Crkve.

Isus Krist, »prvi pjevač kršćanstva«, u božićnoj noći kad je došao na svijet, došao je na svijet kao najveći siromah. Jedina stvar bez koje nije htio doći među ljude bilo je pjevanje. Čitamo u evanđelju: »Facta est cum angelo multitudo militiae caelestis laudantium Deum et dicentium: Gloria in Altissimis Deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis« (LK 2,13 — 14). Evanđelje samo na dva mjesta spominje da je Isus pjevao: prvi put kad je u nazaretskoj sinagogi uzeo knjigu i čitao ulomak iz Izaije »Spiritus Domini . . .« (gl. 61). To se čitanje obavljalo pjevanjem »recitativo ornato« ili »kantilacija«, nešto slično kao što mi pjevamo poslanice i evanđelja. Drugi put je pjevao na Posljednoj Večeri kad je ustanovio presv. oltarski Sakrament: »Et hymno dicto, exierunt in montem Oliveti« (Mt 26,30). Grčki tekst još bolje naglašava da su Krist i apostoli pjevali: kai hymnezantes ekxelthon eis ton oros ton Elaion. Glagol hymneo znači »pjevati hvalospjev, pohvalnu pjesmu«.

Prvi su se kršćani na dan sunca (nedjelja) redovito okupljali u privatnim kućama na Istoku i na Zapadu, u Jeruzalemu i u Rimu, na zajedničke molitve, na euharistijsku »fractio panis«. Prvo mjesto gdje su se sastajali na zajedničku molitvu bile su kuća-hram, »domus ecclesiae«, privatna kuća. I Isus je slavio prvi euharistijski obred u privatnoj kući, u Cenakulu, u obiteljskoj sredini s najjednostavnijim kućnim namirnicama: kruh i vino.

Kršćansko liturgijsko pjevanje i hebrejska glazba

Muzikolozi koji proučavaju početno liturgijsko kršćansko pjevanje uočavaju veliku sličnost s hebrejskim pjevanjem. U novonastaloj javnoj molitvi Crkve imamo mnogo mjesta koja podsjećaju na židovsko pjevanje u sinagogi. Apostoli su i nadalje nastavili moliti u hramu prema hebrejskoj legisla-

ciji i ne piše slučajno u Djelima Apostolskim: »Petrus autem et Joannes ascendebant in templum ad horam orationis nonam« (3,1)

Ustrojstvo liturgijskih časova, koji su preneseni iz hebrejske u kršćansku liturgiju, za koje su prvi kršćani upotrijebili hebrejsku liturgijsku glazbu, slijedeća su pokoljenja primila i to je postalo kršćanskom liturgijskom baštinom. Identičnost nekih modusa u hebrejskim, grčkim i gregorijanskim napjevima dokazuje njihovu istoizvornost. Modus Pentateuha nalazi se u nekima napjevima 3. gregorijanskog modusa. Kićeni recitativ (recitativo ornatu) lamentacija hebrejsko-babilonske tradicije slični su lamentacijama latinske crkve, tj. rimskog obreda. Neke formule 4. gregorijanskog modusa imaju mnogo srodnosti s modusima »Tefilla«, Yemenskim, sirijskim i »Sephardic« napjevima.

Utjecaj hebrejskog pjevanja na liturgijsko pjevanje prvih kršćana osobito je uočljiv kod pjevanja psalama. Psaltir je knjiga molitve u katoličkoj crkvi kao i u hebrejskom hramu i sinagogi. Psalmodične kadence su slične psalmodičnim motivima Sephardic tradicije. U gregorijanskom pjevanju psalama imamo tri načina što smo ih preuzeli od Hebreja. Davidovi psalmi su službeni tekst Sinakse, Agapa i vigilija, a pjevali su ih na tri načina, uvijek responzorijalno:

1. solist (psalmista) pjeva prvu polovicu stiha, a narod ponavlja drugu polovicu koja je uvijek ista iza svakog slijedećeg stiha. Npr. 118 psalam:

(solo) Hvalite Gospodina jer je dobar:

(narod) jer je vječno milosrđe njegovo.

(solo) Neka narod izraelski uvijek govori:

(narod) jer je vječno milosrđe njegovo, itd.

2. solist započne, a narod odgovara s kratkim odsječcima iz retka psalma ili drugim jezgrovitim izrazima: Amen! Aleluja! Smiluj nam se! Moli za nas! itd.

3. Pjevač nazvan »praecantor« podijeli stihove na manje odlomke da bi ih narod mogao lakše ponavljati. Ovaj se način upotrebljavao osobito kad bi mlade htjeli naučiti Bibliju.

Pjevanje litanijskih i responzorijalnih oblika najosnovniji su i najstariji način da narod aktivno sudjeluje kod liturgijskih svečanosti.

Svi oblici pjevanja upriličuju se socijalnim uvjetima momenta, duhovnom stanju zajednice koja pjeva bez razlike klasa i osoba prožetih bratskom ljubavlju. Pravilno zapaža Krizostom: »Pošto smo započeli psalam, svi se glasovi slijevaju u skladni pjevački zbor. Mladi i stari, bogati i siromasi, žene i muškarci, robovi i slobodni, svi sudjelujemo u pjevanju«. To nam svjedoči o neprekidnosti glazbene tradicije da prisutnost »visokih glasova — voci bianche« djece i žena daje svijetlosrebrni vijenac tamnoj boji muških glasova, a odatle nastaje mješoviti zbor.

Dvije karakteristike istočne — i grčke i hebrejske glazbe — značajne su i jako uočljive i u kršćanskoj glazbi: 1. upotreba melizma na zadnjem slogu fraze; 2. izbjegavanje duge zadržane note; ako ima nekoliko istih nota na jedan slog treba ih iznova zapjevati.

I dan-danas imamo mnogo hebrejskih riječi izraza u kršćanskoj liturgiji, a to nam svjedoči o jakom utjecaju hebrejske na kršćansku liturgiju: Amen, aleluja, hozana itd.

Sličnost hebrejske glazbe s pjevanjem prvih kršćana

Hebrejska glazba iz biblijskog perioda nije do nas doprla ni u glazbenim tekstovima ni u teoretskim knjigama, kao što smo primili grčku glazbenu umjetnost. Tradicionalno hebrejsko crkveno pjevanje sačuvano je samo u sinagogama.

a. Usporedba sačuvanih tradicionalnih hebrejskih napjeva s melodijama istočnog podrijetla kod muslimanskih naroda i naroda kršćanske vjeroispovijesti, Grka, Jakobita, nestorijanaca itd., potvrđuje sličnost s glazbenim sistemima tih naroda u slijedećim točkama:

1. Način skladanja je analogan. Sloboda i originalnost u stvaranju novih napjeva sastoji se u vještom raspoređivanju već postojećih motiva i u ukrašavanju (kentonizacija). Kategorija kombiniranih motiva zove se modus. Modulacija je prijenos karakterističnih motiva iz vlastitog u drugi modus.

2. Slobodni ritam se nalazi posvuda u svim melodijama svetog značaja i većinom su obrađene kao ukrasni recitativi. Istočna glazba uvijek upotrebljava ukrasne recitative (svečanije predslavlje!).

3. Tonski sistem pripušta i četvrtstepene zato u jednoj oktavi možemo imati i 24 glasa. Od četiri glavne ljestvice dvije su dijatonske i podsjećaju na grčke: frigijsku i dorjsku.

4. Harmonija je istočnjaciina potpuno nepoznata. Oni glazbeno-estetski uživaju — kao i pleme Indu — dok slušaju melodije s malim varijantama.

5. Značajke istočne narodne glazbe jesu: kratke glazbene fraze, često ponavljanje i jednostavna melodijska linija.

6. Istočnjaci glazbu nisu zapisivali nego je prenosili usmenom predajom, prenosili »od usta do usta«. Židovi su pokušali pismom ustaliti tradicionalne napjeve i načine, ali je rezultat svega toga bio da su Bibliju prepisali sistemom naglasaka i mnemotehničkim znakovima. Melodijski intervali nisu precizno zabilježeni nego su samo stenografske natuknice. Isto vrijedi i za izmjene tempa i jakost pjevanja. Ovi su znakovi poznati pod imenom »ta'anim i neghinot« (note i tonovi).

b. Gotovo svi židovski stari napjevi mogu se razdijeliti u dvije kategorije tj.: 1. način za biblijska čitanja; 2. načini za talmudijske molitve, koje su u sinagogama više ili manje vjerno sačuvane od utjecaja pogana (gentiles).

Svaka sveta knjiga koja se upotrebljavala u liturgijskoj službi imala je karakteristične vlastite formule. Nigdje se nije upotrebljavao recitativ »recto tono«. Tako Pentateuh, proroci, lamentacije, Job, Ruta, Estera itd. imale su svoj vlastiti modus. Izražajna vrijednost tih modusa odgovarala je tekstu Sv. Pisma kojemu je bila određena. Modus Pentateuha izražava dostojanstvo i uzdizanje duha. Modus proroka — sličan grčkom frigijskom ili I. gregorijanskom modusu — podiže nadu, pouzdanje, nježnost, živahnu radost itd. Primitivni oblik biblijskih čitanja gubi se pomalo kićenim recitativom i formulama što su uzete iz drugih knjiga i modusa tako da je zamorno čitanje postalo i nešto pretjerano zanosno.

Grčki jezik i glazba u liturgiji prvih kršćana

Kad je Pilat osudio Isusa na smrt stavio mu je na križ natpis krivice: »Isus Nazarećanin, kralj židovski«, a bilo je napisano grčki, hebrejski i latinski. Na ova tri jezika će se sastaviti liturgijski obredi i glazba prvih kršćana, nekrvna žrtva Novoga Saveza kao nastavak krvne žrtve na Kalvariji.

Jezik obraćenih Židova na području Palestine i dijaspore bio je hebrejsko-aramijski, na kojem je napisan Stari Zavjet i evanđelje sv. Mateja. Molitve su redovito obavljali u sinagogama, euharistijske obrede u primitivnim kućama (»domus ecclesiae«), a glazba je bila tradicionalna židovska iz sinagoga.

Obračenici s poganstva iz područja Antiohije, Atene, grčkih kolonija i čitavog rimskog carstva osim Palestine, u prva tri stoljeća služili su se grčkim jezikom i u vjerskim obredima. Biblijska čitanja su uzimali iz prijevoda Septuaginte. Istim jezikom napisan je čitavi Novi Zavjet osim Matejeva evanđelja. Ova skupina obraćenih vjernika u vjerskim svećanim činima je upotrebljavala osim jezika i grčku glazbu.

Dobro nam je poznata socijalna, pedagoška, filozofska i estetska važnost glazbe kod Grka. Grčka liturgijska glazba u svojoj biti je monodijska. Sistem se temelji na dva tetrakorda. Imamo tri ljestvice: dorsku, frigijsku i lidijsku, od kojih dobivamo još tri izvedene: hipodorsku, hipofrigijsku i hipolidijsku. U svakom tetrakordu je samo po jedan polustepen i zato je glazba dijatonska. U svjetovnoj glazbi su Grci imali i po više polustepena u tetrakordu (kromatika) i četvrtstepene.

Da je kod kršćana grčkog jezika bila u upotrebi samo dijatonska glazba svjedoči nam i sv. Klement Aleksandrijski: »Samo ozbiljne i dolične napjeve treba primiti, a odbaciti mekoputne akorde koji omamljuju osjećaje, jer njihov neskladni hod dovodi do tromog načina života. Treba dakle odbaciti sve one kromatične i lakoumne napjeve koji se upotrebljavaju u razvratnim pijankama.« Za kršćane rimsko-latinskog područja pitanje jezika je složenije. Ugledni Rimljani govorili su grčkim jezikom, pa su ga i vjernici upotrebljavali u liturgijskim svečanostima. Latini nisu imali svoju specijalnu glazbu. Znanstvena podloga latinske glazbe je grčka. Za napjeve što su ih upotrebljavali za vrijeme liturgijskih čina uzimali bi poganske melodije s kršćanskim tekstovima. Prva kršćanska glazba bila je prisiljena da na početku »u stare mješine« tradicionalnih hebrejskih, grčkih i rimskih poganskih obreda postavi »novo vino« kršćanske euharistijske liturgije. Od starog poganskog svijeta koji je propadao uzeli su najbolje i sazidali novo liturgijsko zdanje: kao što je sv. Benedikt u Subjaku na temeljima i opekama vile najvećeg progonitelja kršćanstva Nerona uz Anijen sazidao prvi samostan benediktinskog reda, koji je liturgijsko pjevanje katoličke Crkve doveo do umjetničkog vrhunca.

Primitivni liturgijski glazbeni oblici

Bez sumnje sv. Pavao je bio jedan od glavnih organizatora liturgijskog kulta kod prvih kršćana. Često ih opominje i moli da se sastaju te psalmima, duhovnim pjesmama i himnama zajednički slave Gospodina. Tekstove su redovito uzimali iz sv. Pisma, a nerado primali tekstove privatne ins-

piracije. Plinije Mlađi piše caru Trajanu dok opisuje kršćane iz Bitinije: »... Essent soliti stato die ante lucem, convenire carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem«. Izraz »secum invicem« kaže nam da nije pjevao pojedinac nego svi prisutni zajedno — alternatim — jedna strana pa druga.

U prvim stoljećima kršćanstva Crkva nije mogla posvetiti neku izvanrednu pažnju umjetnosti. Umjetnost zahtijeva mir i blagostanje, a Crkva je tada proživljavala teške dane progonstva, a ipak je liturgijskoj glazbi posvećivala veću pažnju nego drugim umjetnostima. Glazba je bila privilegirana jer je uvijek sačinjavala sastavni i nužni dio svećane liturgije. Ostale umjetnosti: arhitektura, slikarstvo i kiparstvo, svedene su na minimum.

Ne znamo mnogo o organizaciji bogoštovlja u prvim stoljećima kršćanstva, ali je sigurno da je postojala zajednička pjevana molitva razdijeljena na časove. Bila je jako proširena i uobičajena zajednička noćna molitva. Svi su pjevali, i muški i ženske. »Scholae lectorum«, koje su preuzeli od pogana, pripremile su za liturgijska čitanja veliki broj dobrih čitača. »Scholae cantorum«, pjevačke zborove i izučene pjevače susrećemo koncem četvrtog i početkom petog stoljeća, ali većinom uz katedrale, bazilike i opatijske crkve.

U kolikoj je mjeri u to doba narod sudjelovao u liturgijskom pjevanju? Bez sumnje svi su mogli i morali pjevati u crkvi, ali svi nisu pjevali sve. Svećenik i službenici oltara pjevali su svoj dio, pjevački zbor i solisti imali su svoju posebnu ulogu, a ostali vjernici u crkvi prisutni pjevali su ono što je na njih spadalo. Vjernici su redovito odgovarali pjevanjem na pozdrave svećenika, stihove zbora i solista. U »Didascalia patrum« prvi put susrećemo odredbu kojom se zabranjuje da žene pjevaju u pjevačkom zboru. Izgleda da je ta odredba došla s Istoka, ali zabrana ni na Istoku još nije bila univerzalna. U to isto doba sv. Jeronim govori o ženama posvećenim Bogu koje pjevaju u crkvama u Betlehemu: »Mane hora tertia, sexta, nona, vesperae, noctis medio, per ordinem psalterium cantabant«. Pobožna hodočasnica Eterija pripovijeda kako u Jeruzalemu svi sudjeluju pjevanjem kod noćnog božanskog oficija: »... nam singulis diebus, ante pullorum cantum aperiantur omnia ostia Anastasis, et descendent omnes monachos et parthenas (tako su zvali redovnike i redovnice) ut hic dicimus, et non solum hii, sed et laici praeterea, viri et mulieres qui tamen volunt maturius vigilare«.

Da je sav narod u crkvi aktivno sudjelovao zajedničkim pjevanjem svjedoči nam i sv. Bazilije u pismu: »Kod nas se narod noću navrijeme skuplja u crkvi... od molitve (oracije) prelazi se na pjevanje psalama i razdijelimo se u dvije skupine te pjevamo naizmjenice... Jedan solista započne a svi ostali zatim nastavimo pjevati. Tako nam prolazi noć u pjevanju raznih psalama, a između njih uklapamo i molitve; u zoru svi ustajemo kao jedan čovjek, s jednim usnama i jednim srcem zapjevamo jedan od pokorničkih psalama primjenjujući svaki na se one riječi žalosti i pokajanja«.

Od svih je kao najjača, najljepša i naj snažnija usporedba sv. Ambrozija o zajedničkom i jednostužnom pjevanju svih vjernika kod svećane službe Božje. On ovo zajedničko pjevanje i aktivno sudjelovanje vjernika uspoređuje s bukom morskih valova: »Deinde in oratione totius plebis, tamquam undis refleuntibus stridet, cum responsoriis psal-

morum, cantus virorum, mulierum, virginum, parvulorum consonus undarum fragor resultat« (Hexamer, P. L. 14,178. Isti naučitelj piše o pjevanju žena u crkvi: »I one također dobro pjevaju psalme: ovo slatko pjevanje priliči svakoj dobi i obim spolovima« (XII, pss. Davidov).

Liturgijsko pjevanje prvih kršćana od Rimljana je preuzelo pučko pjevanje, od Grka znanstveni temelj, a od Hebreja i istočnih naroda psalme, liturgijska čitanja i organizacioni značaj.

Narod u tradicionalnoj liturgiji

Svečana rimska liturgija — obogaćena sjajem ceremonija s carskih i velikaških dvorova — dobila je svoj najsvetiji oblik u biskupskim, posebno papinskim obredima, a glazbeni razvoj i vrhunac u katedralnim i opatijskim crkvama. Samostanci su rimski obred pronijeli diljem čitave kulturne Evrope. »Barbari discunt resonare Christum corde romano... (sv. Paulin). Ako je netko želio upoznati i doživjeti pravu i svečanu rimsku liturgiju — sve do pred nedugo vremena — našao bi je idealno ostvarenu u pontifikalnim ceremonijama neke opatijske.

U prvom planu, s istočne strane blizu oltara ili u dnu apsida nalazi se postolje na kojem svećenik-celebrant predsjedava liturgijskom slavlju opkoljen čitavom svitom asistencije. Samostanska zajednica zauzima mjesto u dvostrukom redu uz zidove kora, a jedna skupina sučelice oltaru. U sredini između ova dva reda poredanih samostanaca nalazi se »trait d'union« — a možemo ga usporediti s horizontalno položenim velikim slovom H — to je skup pjevača okrenutih prema istoku kojima je povjerenost da pjevanje bude složno. Svi pjevaju okrenuti jedni prema drugima. Njihov raspored označava njihovu zajednicu, izražava njihovu povezanost i

omogućava njihovo složno sudjelovanje pjevanjem.

Skupina tako poredana zatvorena je u prostoru što ga zauzima. Četvrta strana pravokutnika kora prema apsidi zatvorena je ogradom od rešetaka. To bi bio znak samostanske klauzure. Ipak oni koji se nalaze unutra nisu zatvorenici. Osjećaju se slobodni. Kažnjenik je onaj narod odstranjen iz kora, kojemu nema pristupa u kor, koji ne smije aktivno sudjelovati pjevanjem iako se nalazi u crkvi. Crkva je mjesto za narod, koji pjevanjem ne smije aktivno sudjelovati. On može gledati kroz rešetke, dapače može izdaleka i vidjeti i promatrati što se na drugoj strani zbiva. Stolice i klupe se nalaze na raspolaganje ovim gledaocima i veoma su brižno poredane jedna iza druge kao u kinu. Svi gledaju prema istoku. Oni zapravo i prave četvrtu stranu kora, ali iza rešetaka. Vide se samo s leđa. Nisu aktivna skupina za sebe, nego samo nijemi gledaoci onoga što se zbiva ispred njih. Jedva se može reći da su i oni liturgijski skup vjernika koji ne smije sudjelovati kod pjevanja.

Kad sam jednom posjetio neku opatiju za vrijeme svečane Službe Božje izričito su me upozorili da ne pjevam sa samostancima: narodu se govori itd. Ovo bi u mnogo slučajeva bio oblik rimske liturgije radi kojega su sagrađene mnoge divne katedrale i vebne opatijske crkve.

Kako je bilo u drugim gradskim, prigradskim, a osobito seoskim crkvama? Tu nema kanonika, nema monaha, nema koralnog oficija. Mjesto određeno za kor svedeno je na mali prezbiterij ili svetište oko oltara. Umjesto korskih sjedala imamo jednostavno klekalo za župnika. Mjesto određeno za narod Božji jest čitava crkva. Ono što su pjevali samostanci i izučeni pjevači ovdje je povjerenost skupu vjernika koji nije izučen u pjevanju, ali svi pjevaju kod liturgijskih čina.

U jesen izlazi iz tiska **KRŠĆANSKI LEKSIKON**. Knjiga će imati 640 stranica. Obilovat će slikama i crtežima, bit će u lijepoj opremi i obuhvatat će 6500 pojmova (od čega 150 »croatica«). Budući da moramo odrediti nakladu molimo sve interesente da se predbilježe za pretplatu i to na adresu izdavača: HKD Sv. Ćirila i Metoda, Trg kralja Tomislava 21, 41000 Zagreb.

Upozorenje!

Zbog općeg porasta proizvodnih cijena prisiljeni smo povisiti pretplatu za 1973. g. na 50 din. za tuzemstvo, a na 5 dolara za inozemstvo. Cijena pojedinog primjerka iznosi 13 din. Također molimo sve pretplatnike da bi što prije uplatili za ovu godinu, a dužnike da podmire svoje dugove.

Uprava